

A MÚLT KÜLÖNBÖZŐSÉGE

Babits Mihály Októberi ájtatosság

FINTA GÁBOR

*Honnan tuggiac, hany es mely czickeli
fondamentomi a Hitnec?*¹

Babits *Októberi ájtatosság* című verse nem tartozik a leggyakrabban tárgyalt Babits-szövegek közé. Legrészletesebb elemzését Rába György és Jelenits István adja, Kelevéz Ágnes *a fiatal Babits rendhagyó Credója* kapcsán foglalkozik vele. Rába ugyanakkor a verset egészében az életrajzi vonatkozások, jelesen *A Holnap* körül kibontakozó sajtóbotrány felől tárgyalja, és Babits „duk-duk” indulatáról beszél,² úgy látja, „az *elkeserült legény* azonos *A Holnap* kritikái nyomán »rendkívül megrendített« lelkű költővel, akit ekkor a »nyilvánosság lármája« is sértett”, a „költemény 5–6. strófája [pedig] félreérthetetlenül *A Holnap* körüli fölbolydulásra céloz”.³

Tudjuk, hogy maga Babits a még készítenő Arany-szakdolgozatához „egy új és nagyszerű irodalomtörténeti módszer”⁴ dolgozott ki. Eszerint „Az életrajz [...] a képzet- és kedélyvilág mozgalmainak története”, melynek „a külső életrajzi adatokat, amelyekhez a költő olvasmányairól szóló adatoknak is tartozniok kell, csak annyiban használja föl, amennyiben azok segítik őt az egyes képzetemek eredetét kinyomozni.”⁵ Ezért sem látom úgy, hogy a szöveg referencializáló értelmezése ebben az esetben elvetendő volna. Annyit azonban érdemes hozzáfűzni, nem valószínű, hogy Babitsot egyedül *A Holnap* körül kibontakozó viták vezethették a vers megírására.

Nem tudjuk, pontosan mikor keletkezett a költemény. A cím (*októberi*) ugyan iránymutató lehetne, de nem 1908-as, hanem későbbi, így a keletkezés kontextusaként nem feltétlen irányadó, azt implikálhatta később maga a vers, mint ahogy

¹ PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság* (1606), s. a. r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Pázmány Péter Művei, 4), 16.

² RÁBA György, *Babits Mihály költészete*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 261.

³ *Uo.*

⁴ BABITS Mihály levele Kosztolányi Dezsőhöz 1905. február 17. = BABITS MIHÁLY *levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona, 1998, 148.

⁵ BABITS Mihály, *Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből*, Nyugat, 1917/5 = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00217/06598.htm> [2012. 08. 20.]

akár valós élményhez is kapcsolható a „Szól a litánia: lelkem, hallgass!” sor, hiszen az októberi rózsafüzér után 1886 óta a loretoi litánia is megszólal a katolikus templomokban. A karácsonyi megjelenés mindenesetre azt sejteti, hogy legalábbis a lapszerkesztő, ilyen értelemben a szöveg első értelmezője a vallással, az istenhittel kapcsolatba hozható költeményként, és nem az irodalmi közélettel kapcsolatba hozható versként olvasta. (Annak milyenségéért persze, mint azt például a Népszava 1909-es karácsonyi számában megjelenő *Ima* példája mutatja,⁶ ez természetesen nem szavatol.) A megírás helyét illetően azonban magától a költőtől tudjuk, hogy a vers Fogarason született; ottani helyzetének nehézsége pedig magában is okozhatta, hogy Babits a megszólalásnak ezt a formáját érezte adekvátnak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a vers töprengés az Istennel való viszonyról, a versbeli beszélő az ehhez, illetve a saját helyzetéhez kapcsolódó kétségeinek ad hangot. Vagyis a kérdése („bárány-e, bárány-e vagy farkas?”) egzisztenciális, ontológiai irányú, nem a hétköznapok eseménytörténetére keresi a választ. Innen nézve pedig a *békaegércsata* is más, általánosabb jelentést kap.

Jelenits István úgy látja, hogy a *Hiszkegyben* Babits az egyistenhitet a politeizmussal állítja szembe, miközben az nem jelentette számára az egyistenhit elutasítását; sőt, Jelenits inkább azt hangsúlyozza, hogy a *Recitativban* a két vers nem a keletkezés sorrendjében szerepel, így a kötet olvasója az *Októberi ájtatosságot* a „*Hiszkegyben* meghirdetett politeista vallás visszavonásaként olvassa”.⁷ Fráter Zoltán ugyanakkor joggal hivatkozik egyszerű olvasói tapasztalatra, amikor azt állítja, hogy „az életműnek az »ezer isten« mitológiai szövegháttéréből építkező jellege nem szűnik meg az 1916-os *Recitativ* kötet kiadásával, hanem bűvópataként folytatódva, majd egyre erősödve meghatározó szerepet tölt be a Babits-lírában”.⁸ Én inkább arra helyezném a hangsúlyt, hogy Babits költészetében a kétféle gondolkodás egyszerre volt jelen. Pontosabban nem is annyira biztos, hogy itt kétféle gondolkodásról kell beszélni, mint ahogy az sem, hogy valóban a szó elsődleges jelentése szerinti többistenhitről beszélhetünk Babitsnál. A *Hiszkegyben* szereplő pogány istenek ugyanis egytől egyig érzékileg megtapasztalható jelenségek, az *érzékiesség*, vagyis érzékelés fontosságára Babits gondolkodásában pedig Jelenits István is felhívja a figyelmet.⁹ Innen nézve viszont közel sem bizonyos, hogy a két vers között kizáró ellentétet kellene tételeznünk. Fráter Zoltán, miközben épp arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szűnik meg Babits „lírájának politeista jellege”,¹⁰ azt is állítja, hogy ha „a hit felől közelítünk a kérdéshez, nem kis ellentmondást fedezhetünk fel abban, ha valaki egyszerre vallja meg hitét a monoteista kereszténységben és a politeista mitológiák világában. Éppen ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy nem Babits hitéről, vallásosságáról van

⁶ VÖ. JELENITS ISTVÁN, *Isten-élmény a XX. századi magyar irodalomban = Véges végtelen: Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*, szerk. FINTA GÁBOR, SÍPOS LAJOS, Bp., Akadémiai, 2006, 19.

⁷ *Uo.*, 29.

⁸ FRÁTER ZOLTÁN, *Istenek a Babits-lírában*, Tiszatáj, 2008/11, 91.

⁹ JELENITS, *i. m.*, 27.

¹⁰ FRÁTER, *i. m.*, 91.

szó, hanem lírája természetéről.”¹¹ Kelevéz Ágnes is hangsúlyozza ezt a kettősséget, ő azonban inkább a politeista és a monoteista Babitsnak a gondolkodói pályáján bejárt útjáról beszél.¹² A kérdésre a vers tárgyalása után térek vissza.

* * *

A vers eredeti címe „Távozzál el Uram én tőlem” volt. 1912-ben a Nyugatban már *Októberi ájtatosság* címmel jelenik meg, s az eredeti cím a lelőhely megjelölésével mottóként olvasható, melyet Babits *Jób könyvének* (7.16) a Károli-féle fordításából idéz. Azonban nem pontosan. Jelentis István szerint az Uram szót „[a]lghanem Károli szötte bele a szövegbe, hogy keserűségét kissé enyhítse”, magam viszont a Károli-féle fordításban nem találtam. Elképzelhető, hogy Babits a *Királyok könyvének* (1Kir. 19,4) párhuzamos részletéből emeli be az Uram szót, de mindenképpen Babits változtatásáról beszélhetünk. A Károli-féle változatban azt olvassuk, hogy „Távozzál el tőlem”. A módosítás eredményeként pedig a mottóba bekerül a vers két főszereplője, az Úr és az én, ráadásul a megszólítás nem a mondat elejére, hanem az „én” elé kerül, mintegy ezzel is jelezve, hogy a vers az én és az Úr viszonyát állítja a középpontba. Érdekes azonban a szöveget tovább olvasni: „Távozzál el tőlem, mert nyomorúság az én életem. / Micsoda az ember, hogy őt ily nagyra becsülöd, és hogy figyelmedet fordítod reá? / Meglátogatod őt minden reggel, és minden szempillantásban próbálsz őt. / Míglen nem fordítod el tőlem szemedet, nem távozol csak addig is tőlem, a míg nyálamat lenyelem? / Vétkeztem! Mit cselekedjem én néked, oh embereknek őrizője? Mért tettél ki céltaáblául magadnak? Mért legyenek magamnak is terhére. / És mért nem bocsátod meg vétkeimet és nem törölöd el az én bűnömet? Hiszen immár a porban fekszem, és ha keresel engem, nem leszek.”

A Babits-vers mottóján kívül több szövegrészt érdemes kiemelni ebből a hosszabb idézetből. A „Micsoda az ember” kérdés az ember ontológia státuszára kérdez rá; a szem motívummal kapcsolatban Dávidházi Péter arra hívja fel a figyelmet, hogy a magát vétek nélkülinek, azaz büntelennel tudó Jóban Isten folyamatosan kutató, őt egy nyelésnyi ideig el nem engedő tekintete, vagyis a megfigyeltség kelti a (büntelen) bűnösség érzését.¹³ (A már idézett szövegrész újabb fordításban: „Ha vétkeztem, mit követtem el / ellened, emberek őrzője?) Az „érclelkeiddel lelkünkre fekszel” részhez talán a következő sorok kínálóznak pretextusként: „Meglátogatod őt [az embert] minden reggel, és minden szempillantásban próbálsz őt.” A zárlat értelmezéséhez („adj, magad ellen, erőt énnékem!”) pedig érdemes az idézett szöveghely Káldi-féle fordítását is elolvasni, a hetedik rész huszadik versében ugyanis a következőket találjuk:

¹¹ Uo.

¹² KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 187–201.

¹³ DÁVIDHÁZI Péter, *József, Illyés, Jób (I) – Párhuzamos verselemzés bibliai fénytörésben*, Holmi, 2008, 611–612.

„oh emberek őrzője! miért tettél engem ellenkeződdé [...]?” Innen nézve közel sem bizonyos, hogy a zárlat, mely az Isten elleni lázadás szavának tűnik, valóban kilép a *Jób könyve* vagy még inkább a tágabb értelemben vett biblikus kontextusból. További párhuzamokra is lelhetünk azonban. Az „Egész világunk mind csupa látomás” sort, illetve az álomhoz kapcsolódó többi vonatkozó szövegrészeket Rába György a *Gólyakalifával* vont párhuzammal magyarázza, amit a magam részéről a vers értelmezéséhez nem találok kielégítőnek. A hivatkozott Káldi-fordításban azonban a következőt olvashatjuk: „álmok által ijesztasz engem, és látomások által rettentesz engem”. Ugyanez Károlinál: „álmokkal rettentesz meg engem és látásokkal háborítasz meg engem”. Az eddigiek alapján érthető ugyan, hogy miért tölthette be a cím-funkciót először a későbbi mottó, a későbbi cím azonban az értelmezés új kontextusát hozza létre. Természetesen nem a pápai rabságra gondolok, hanem arra, hogy a korábbi címmel szemben, mely a nyitányban megjelenő távollétre helyezte a hangsúlyt, az új cím az imára, a vers végén megfogalmazott kérésre irányítja az olvasó figyelmét.

A vershelyzet nagyjából a következőképpen írható le: az Istentől eltávolodott lírai beszélő az imában születik újra, pontosabban különbözik el önmagától és érti meg magát másként az imában, ami a keresztény hit szerint az Istennel folytatott párbeszéd. Ilyen értelemben a versbeli beszélő hangjának beszédcselekvésében („küldöm tehozzád, Isten, ez új imát: [...] adj, magad ellen, erőt énnékem!”) a vers még akkor is az én integritásának megerősödésével zárul, ha a záró sor „magad ellen” kifejezése a szembefordulás dialektikájának lehetőségét rejt (miközben olvasható intertextusként is, vö. Jób arra irányuló, már idézett kérdésével, hogy Isten miért nem fordítja el róla a tekintetét), mivel a szembefordulás eredője itt is az Úr („adj [...] erőt”), akit pedig a hetedik szakasz „égi másunk”-ként nevez meg.

A kifejezéssel kapcsolatban Jelenits István azt írja: „Érdekes, ahogy visszájára fordítja a *Biblia* tanítását.”¹⁴ Nem hiszem, hogy ez a mondat ezt tenné. A „századok ülnek el és növekszel” ugyanis arra utal, hogy a vers történelemszemlélete lineáris és eszkatologikus ugyan, vagyis összhangban van a keresztény tanítással, mégis, az idézett sor azt sejteti, hogy itt „az emberiség tapasztalata sűrűsödik össze”,¹⁵ vagyis az eszkatológia ígértét a versbeli beszélő számára az emberi tapasztalatként megélt történelem igazolhatja (s ilyen értelemben a nézőpontja retrospektív). Láthatuk korábban, hogy a látomás és az álom szavak milyen értelemben szerepeltek *Jób könyvében*. A lassú lidércnyomás hasonló képzetet kelt az emberben. Ugyanakkor, ha igaza van Jelenits Istvánnak abban, hogy „Babits számára *látomás* minden, amire érzékei rányílnak”, s ezen dolgok közül a legcsodásabb az Isten, akkor joggal elevenítődik fel az az elgondolás, amely szerint a világban, mivel az Isten teremtése, megtapasztalható Isten létezése. S mivel a legcsodásabb látomásnak épp az Urat nevezi, a *Jób könyve* kapcsán mondottakon túl azt is állítja, hogy az maga az „Úr” is érzékileg megtapasztalható. A történelemben (és még egyszer hangsúlyozni kell,

¹⁴ JELENITS, *i. m.*, 27.

¹⁵ *Uo.*

hogy a beszélő itt nem a maga nevében, vagyis nem a maga tapasztalatáról beszél, hanem T/1-ben szólal meg) valóban volt egy időszak, amikor az Úr jelenléte érzékiileg is megtapasztalható volt. Jézus pedig a feltámadása után (a keresztény tanítás szerint) fizikailag is mennybe ment, vagyis a vers joggal beszél égi másunkról, aki korábban emberré lett. A legcsodásabb látomás innen nézve a megváltás ígérete lehet, mely így egyben az *Újszövetség* felől át is értelmezi a látomással és álommal kapcsolatban a *Jób könyvéből* idézett lehetséges pretextusokat.

Ugyanakkor eszerint a versbeli beszélő kérése megvalósulásának a feltétele – szemben *Jób könyvével* – nem az Úr önkényén, hanem az ima dialogicitásán nyugszik, amelyet a vers szerkezete/retorikája/olvashatósága is tükröz: a „szól a litánia: lelkem hallgass” olvasható úgy is, mint a versbeli beszélő önfelszólítása, hallgass, hallgassd azt, mert most az szól, figyelj oda rá; vagy: épp a litánia mondja, szólít fel az odahallgatásra – ez utóbbi esetben szabad függő beszédben, vagyis az én értelmezésében olvashatjuk azt, hogy mit mond a litánia, mintegy a beszélő kölcsönöz hangot neki. Bizonyítja ezt, hogy a 3–4. versszak felütése („Uram, ki”, illetve „te, ki” „a liturgikus imádságok ünnepélyességét idézik”,¹⁶ illetve az, hogy a két szakasz sorainak, az *Ó-* (többek között éppen *Jób könyvében*) és az *Újszövetségben* találjuk a pretextusait.

A negyedik szakaszban a beszélő kérése („jármodba fogj be, csapj meg engem” – ahol a járom az ószövetség képei mellett már egyben Jézust is idézi, előkészítve a hetedik szakasz „égi másunk” megnevezését) nem függeszti fel ezt a kettősséget: kezdeti monológja („a kórus padján egymagam ülök én, / mint egy kárvallott, elkeserült legény, / bárány-e, bárány-e vagy farkas?”) dialógussá a vers terében születő *uj imában* válik, melyet válaszként immár a litánia hív elő. Így az sem dönthető el egyértelműen, hogy a szakasz utolsó sora („mért nem örök diadalmad zengem?”) kérdésként vagy (retorikailag egyben) okhatározóként olvasandó (hiszen azért érdemli a csapást, mert nem azt zengi).

Így a szöveg maga – az utolsó szakaszbeli reflexió szerint is: „küldöm tehozzád, Isten, ez új imát” – oly módon válik imává, hogy annak a versmondásban születő volta (hiszen az utolsó sor egyben az első szakasz vershelyzetére, a távollétre utal vissza) a vers beszédcselekvésében – a fent ezzel kapcsolatban mondottakat kiegészítve – oldja az eredetkötött (monologizáló) hang integritásigényét és világtól való elválasztottságát („a kórus padján egymagam ülök én”). A zárlattal kapcsolatban („adj, magad ellen, erőt énnékem”) Jelenits István teljes joggal idézi Jákob és az újplatonikusok példáját.¹⁷ (Jákob példájára maga Babits is hivatkozik *Istenkárolmás* című írásában.) Csakhogy Jákob, aki „egy éjszakán át küzdött egy férfival, akiről aztán kiderült, hogy maga az Isten”, nem tudta, hogy kivel viaskodik. Dionysios Araeopagita elgondolása pedig, mely szerint a jóval ellenkezőnek a fönnállása is a jónak köszönhető, spekulatív elképzelés, míg a versbeli beszélő érzéki tapasztalatra, a hagyománytörténetre

¹⁶ *Uo.*, 25.

¹⁷ *Uo.*, 28.

és a saját beszédet megelőző szövegekkel folytatott párbeszédre alapozva jut el az új imában megfogalmazott kérésig. Pontosabban a nem imaként induló töprengés a litániával folytatott párbeszédben válik imává oly módon, hogy annak tétje nem az Istennel való kapcsolat megerősítése, fenntartása, hanem újraértelmezése lesz. Vagyis az ima abban az értelemben lesz új, hogy az Istennel folytatott párbeszéd a modern ember kétségeire keres egzisztenciális-ontológiai értelmű-érvényű válaszokat egy megváltozott világban, ahol a korábbi válaszok már érvénytelenek. Erre utal az „új tüze régi Urunk dicsérei” ellentéte. Nem értek egyet azzal a véleménnyel, amely szerint¹⁸ a versbeli beszélő „a villanyfény miatt” „[n]émi megütközéssel” tekint végig a templomon. A négy soros első szakaszban, vagyis igen hangsúlyos helyen, három sor foglalkozik a villannyal, ami arányaiban túl jelentős ahhoz, hogy egyszerűen csak „némi megütközés”-nek tekintsük. Az ellentét ezért már az első versszakot olvasva is inkább úgy érthető, hogy a villanyfényben az újsága a fontos, vagyis a modern kornak, a modern embernek lesz a jelölője, aki nem ismételheti el a korábbi korok válaszait, hanem (Babitsra igen jellemzően) a hagyománytörténelesen keresztül próbál meg választ adni a saját (korának) problémáira. Ahogy egy későbbi írásában fogalmaz, a vers egyetemes és korszerű kell legyen egyszerre. (Úgy tűnik, az újklasszicizmus alap gondolata a költészet praxisában már itt felbukkan.)

* * *

Tverdota György Babits korai költészetének antik kapcsolódásait összefüggésbe hozza a dekadencia jelenségkörével.¹⁹ 1908-ban az *Új leoninusokhoz* írt kommentárjában Babits a rímes antik időmértékes verselésről pont azt mondja, hogy „különös dekadens hangulata van”.²⁰ Kérdés persze, hogy mit is jelent a kifejezés Babitsnál. A Swinburne-esszé szerint körülbelül a művészi teremtő erő szinonimája: „Könnyű kimutatni, hogy minden költészet, mert művészet, már azért dekadens. A művészet a teremtés folytatása: új kombinációkat teremteni, új képeket adni, új érzéseket költeni, újat, újat! Az a művészlélek, akiben új módon csoportosulnak a világtól nyert képzetek: a többiekétől eltérő módon. S a nagy költőnél új módon csoportosulnak a szavak is, hogy új képzetegymásutánt költsenek az olvasóban. Minden nagy költő dekadens volt.”²¹

A Juhásznak írt levélben azt is kiemeli a vers kapcsán, hogy „múltja van ugyan a magyar költészetben”, de rajta kívül „jelenleg senki nem használja” ezt a formát. Vagyis Babits számára egyaránt kapcsolódik az antikvitáshoz és a magyar költészet-

¹⁸ *Uo.*, 23.

¹⁹ TVERDOTA György, *Klasszikus álmok. Dekadencia és antikvitás Babits első korszakának verseiben*, ItK, 1997, 569.

²⁰ BABITS Mihály levele Juhász Gyulának 1908. augusztus 26. előtt = BABITS Mihály *levelezése 1907–1909*, s. a. r. SZÓKE Mária, Bp., Akadémiai, 2005, 111.

²¹ BABITS Mihály, *Swinburne* = U.ő., *Esszék, tanulmányok*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 35. (Kiemelés az eredetiben.)

hez, amennyiben felidézi a hagyományt, másrészt dekadens, vagyis képes arra, hogy a költőnél ezen a formanyelven új módon csoportosuljanak a világtól nyert képzetek, ami az *Októberi ájtatosság* tanúsága szerint egyben a korszerű megszólalás, a korhoz szólás feltétele. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni, hogy Babits annak a kor(szak)nak a kezdetét, amit ma modernségnek hívunk, a 18. század második felére tette. Vagyis ha igaza van Tverdota Györgynek abban, hogy „Babits »klasszikus álmai« egyszerre tesznek eleget görögösség és dekadencia követelményének”,²² akkor nem állít mást, mint hogy Babits pályáján az, amit későbbi esszéjében új klasszicizmusnak nevez, már ekkor bizonyosan tetten érhető törekvés. De meg is fordíthatjuk a dolgot. A *Recitativ* után is jelen levő mitológiai háttér kapcsán már hivatkoztam Fráter Zoltánra. A magam részéről ugyanakkor Babitsnál ezt a görög-ség-élményt nem a politeizmussal hoznám összefüggésbe elsősorban, hanem az átörökített kultúra élményével. (Mint ahogy például Berzsenyinél és másoknál is békésen megfér egymással a „Léthe” és a „Dicső Atyánk” egy versben.) Éppen ezért valóban csakis lírájának természetéről állítható, hogy „monoteizmus és politeizmus között nem lát egymást kizáró ellentétet, hanem egyszerre állítja létezőnek és vállalhatóan mindkét istenfelfogást”.²³ Lírájának ez a természete azonban nem Babits istenhítével, hanem kultúrafelfogásával hozható összefüggésbe. 1933-ban a következőképpen nyilatkozik hit és vers kapcsolatáról: „katolikusnak születtem, e vallás csarnokaiban találkoztam és küzdöttem Istennel, kételyeimnek és legmisztikusabb reményeimnek egyformán a katolicizmus adott először testet, színt, szavakat. E színek és szavak nem maradhattak ki írásaimból: de más a lírai vallomás, és más az egyházi hitvallás. Van-e mélyebb érzés mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, mondhatnám, akár nem? S a vers feladata minden mély emberi érzést kifejezni. De nem okvetlen feladata, pozitív konfessziót tenni, nyilvános hitvallást valamely egyház hittételei mellett. Erre az egyszerű s hagyományos próza (a Hiszekegy prózája) alkalmasabb. S tul az Istent-szomjazó lélek örök-emberi líráján, ily pozitív, egyházas hitvallás talán inkább a gyóntató fülébe való.”²⁴ Ha lírájában nem vállalná „klasszikus álmait”, a görög kultúra örökségét, azt kellene belátnia, hogy a múlt nem átsajátítható, s ez esetben a költő csak a Korról és a Kornak szólhatna (vö. *Régen elzengtek Sappho napjai*). Miközben Fráter Zoltán joggal állíthatja, hogy „az egységesítő szemléletet, az egymást ellentételező állítások együttes szemléletét talán a Bhagavad-Gítának is köszönheti Babits lírája”,²⁵ arról nem volna szabad elsősorban elfeledkezni, hogy maga az európai kultúra kettős gyökere, a politeista görög-római és a monoteista zsidó-keresztény hagyomány az egységesítő, vagy, ha tetszik, kettős gyökerű, s a különbözőségeen alapuló szemlélet szükségességét, mint az átörökített kultúra tapasztalata, eleve hordozza.

²² TVERDOTA, *i. m.*, 570.

²³ FRÁTER, *i. m.*, 91.

²⁴ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre. Esztétikai katolicizmus*, Nyugat, 1933/17–18 = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17597.htm> [2012. 08. 20.]

²⁵ FRÁTER, *i. m.*, 94.

